
ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Роберт Ф. Беркхофер називає подібного роду наративи the great stories (великими історіями). Серед функцій, які виконують “великі історії” він визначає: 1) служити свого роду засобом для вбудовування “часткових” історій у ширший контекст задля того, щоб з’ясувати їхнє значення, чи знайти їхній смисл, чи, нарешті, щоб видобути з них уроки; 2) пропонувати цей самий ширший контекст і загальні рамки, в яких поставала б національна історія; 3) стверджувати єдність історичного процесу і єдиного можливого способу його відображення (див.: *Robert F. Berkhofer Jr. Beyond the Great Story. History as Text and Discourse* (Cambridge, Mass. and London, 1998), p. 40—41).

² Див.: Serhii Plokhy, “Revisiting the ‘Golden Age’: Mykhailo Hrushevsky and the Early History of the Ukrainian Cossacks”, *Mykhailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus’*, vol. 7. The Cossack Age to 1625, tr. By Bohdan Struminsky, ed. By Serhii Plokhy and Frank Sysyn (Edmonton and Toronto, 1999), p. XXVIII.

³ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London and New York, 1991), p. 205.

⁴ Serhii Plokhy, “Revisiting the ‘Golden Age’”.

- ⁵ Обговорення проблеми “неісторичних” націй із спеціальною увагою до України див.: *Ivan L. Rudnytsky*, “Observations on the Problem of ‘Historical’ and ‘Non-Historical’ Nations”, *Ivan L. Rudnytsky, Modern Ukrainian History* (Edmonton, 1987), pp. 37—48.
- ⁶ Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (New York, Cambridge et al), p. 5.
- ⁷ David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850* (Edmonton, 1985), p. 164.
- ⁸ *Ibidem*, p. 9.
- ⁹ *Ibidem*, p. 10.
- ¹⁰ Докладніше див.: *Грабович Григорій*. Слідами національних містифікацій // *Критика*. — 2001. — № 6.
- ¹¹ Peter Burke, *Op. cit.*, p. 12.
- ¹² *Ibidem*.
- ¹³ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — К., 1913. — С. 1.
- ¹⁴ Там само. — С. 6.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Eric Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1790*. (Cambridge, 1990).
- ¹⁷ Див.: *Stephen G. Alter*, *Darwinism and the Linguistic Image: Language, Race and Natural Theology in the Nineteenth Century*. (Baltimore and London, 1999).
- ¹⁸ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — С. 17.
- ¹⁹ Там само. — С. 17.
- ²⁰ Там само. — С. 19.
- ²¹ Там само. — С. 8.
- ²² *Грушевський М.* Звичайна схема “руської” історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства // *Статті по славянознавству*. I. — СПб., 1904.
- ²³ *Милоков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. — М., 1897.
- ²⁴ Plokhly Serhii, *Revisiting the ‘Golden Age’* — p. XXVIII—XXIX.
- ²⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — С. 3—4. Щодо безпосередньої рецепції схеми Грушевського в українських і позаукраїнських колах див.: *Frank E. Sysyn*. “Introduction to the ‘History of Ukraine-Rus’” *Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus*, vol. 1. *From Prehistory to the Eleventh Century*, tr. Marta Skorupsky, ed. Andrzej Poppe and Frank E. Sysyn (Edmonton and Toronto, 1997), p. XXXV—XXXVII.
- ²⁶ *John A. Armstrong*. “Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness” *Ukraine and Russia in their Historical Encounter* (Edmonton, 1992), p. 128.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 129.
- ²⁸ Цит. за: *Эйдельман Н.* Последний летописец. — М., 1983. — С. 95.
- ²⁹ Про європейські подорожі ХVІ—ХVІІ ст. див.: *Antoni MNęczak*, *Odkrywanie Europy. Podróż w czasach renesansu i baroku* (Warszawa, 1998).
- ³⁰ *Ibidem*, s. 8.
- ³¹ *Біленький Сергій*. Мандрувати й описувати: біті шляхи культури під імперським оком // *Критика*. — 2001. — № 6.
- ³² Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, CA, 1994).
- ³³ Edward Said, *Orientalism* (New York, 1994).
- ³⁴ Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece* (Ann Arbor, MI, 1993).
- ³⁵ *Ibidem*, p. 119.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 82.
- ³⁷ *Біленький Сергій*. Мандрувати й описувати: біті шляхи культури під імперським оком // *Критика*. — 2001. — № 6.
- ³⁸ Martin Malia, *Russia under the Western Eye. From the Bronze Horseman to Lenin Mausoleum* (Cambridge, MA, 1998).
- ³⁹ Maria Todorova, *Imagining Balkans* (New York, 1997).
- ⁴⁰ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, p. 53—58.

⁴¹ Загальний огляд подорожньої літератури в Росії див.: Andreas Schoenle. *Authenticity and Fiction in the Russian Literary Journey, 1790—1840* (Cambridge, MA and London), 2000. Огляд змісту деяких мандрівних нотаток про Малоросію див.: *Синицкій Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // *Киевская старина*. — 1892. — № 2. — С. 226—259.

⁴² *Біленький Сергій.* Мандрувати й описувати...

⁴³ Путешествие в Малороссию, изданное П. Шаликовым. — М., 1803.

⁴⁴ Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. — Харьков, 1816. — С. I, 1—2.

⁴⁵ Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // *Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете*. — 1870. — Кн. 2. — С. 67.

⁴⁶ Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну // *Київська старовина*. — 1998. — № 3. — С. 179.

⁴⁷ Записки русского путешественника А. Глаголева с 1823 по 1827 год. Часть 1. Россия, Австрия. — СПб., 1837. — С. 105.

⁴⁸ Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого // *Чтения в Обществе истории и древностей Российских при Московском университете*. — 1870. — Кн. 2. — С. 22.

⁴⁹ У такий стан переяславська фортеця, очевидно, прийшла після відміни полкового устрою. Ілля Тимковський, професор Московського університету, згадуючи своє дитинство в Переяславі у 1780-х рр., описує місто так: “Город обведен был высоким полковым валом с тремя сквозными башнями, по трем въездам, и заключался крепостию на стечении Трубежа и Альты” (див.: *Записки Ильи Федоровича Тимковского. “Мое определение в службу”, сказание в трех частях // Русский архив*. — М., 1874. — Т. 12. — Тетрадь 6. — Стб. 1401). Те, що 1816 року видавалося Левшину руїнами сивої древності, виявляється, тридцять років тому було все ще в цілковито робочому стані.

⁵⁰ Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии О. фон Гуна, в трех част. — М., 1806. — С. 91.

⁵¹ Можемо оцінити справедливість цих вражень росіян. 1823 р. в Чернігів приїхав Й. А. Самчевський, майбутній інспектор Новгород-Сіверської гімназії. Родом з-під Новгорода Сіверського, він, утім, також може вважатися одним із наших мандрівників, адже прибув до Чернігова з Санкт-Петербурга після довгого навчання в духовній академії. Згодом він так описував своє перше враження від міста: “Когда мы подъезжали к Чернигову, он издала показался нам порядочным городом; но когда мы въехали в самый город, нам представилось какое-то углубление в виде луга, по которому протекал ничтожный ручеек, называемый Стрыжень, и над этим Стрыжнем возвышался плохой мост. ... Долго мы еще не могли привыкнуть к неприглядному Чернигову и часто, выходя за город, с курганов тоскливо смотрели на петербургский тракт, по которому мне сильно хотелось возвратиться в незабвенный для меня Петербург” (див.: *Воспоминания Иосифа Самчевского (1800—1886 г.) // Киевская старина*. — 1894. — № 1. — С. 22).

⁵² Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land*, p. 66.

⁵³ Через сім років князь був ще категоричнішим: “Я уверен, что всякое животное имеет также свои увеселения. Один Малоросс и скот его, вол, работают, когда не спят, и спят, когда не работают”.

⁵⁴ Robert Eisner, *Travelers to an Antique Land*, p. 77—78.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 78.

⁵⁶ Див.: R. Clyde, *From Rebel to Hero. The Image of the Highlander. 1745—1830* (Edinburgh, 1995).

⁵⁷ Див.: Hugh Trevor Roper. “The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland”, *Invention of Tradition*, ed. E. Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge, 1999), p. 15—42. Не можна сказати, що пошуки етнографічно “чистого” типу шляхетного дикуна завершилися в XIX ст. В міру того, як Україна все більше індустріалізувалася, образи наддніпрянські, навіть народні, втрачали привабливість. Українські інтелігенти, мабуть з М. Коцюбинського починаючи, звертають погляд в Карпати в пошуках

неінфікованого машинною цивілізацією типу українця. Штучний етнографізм Коцюбинського в “Тінях забутих предків” мав на меті сконструювати “українського хайлендера” — верховинця-гуцула — як архетипне втілення української “народності”, іконографічний образ українця.

⁵⁸ Mary Louise Pratt. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation* (London and New York, 1997); Сергій Біленький. Подорожувати й описувати, с. 15.

⁵⁹ Біографічні дані про Я. М. Марковича, а також огляд його творчості можна знайти у: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели Малорусской старины. I // *Киевская старина.* — 1894. — № 12. — С. 351—387.

⁶⁰ Див., напр.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 90—93.

⁶¹ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 41—42.

⁶² Там само. — С. 43.

⁶³ Путешествие в святую землю священника Иоанна Лукьянова // *Русский архив.* — 1863. — Т. 1.

⁶⁴ Тут і нижче мій виклад ґрунтується на: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850* (Edmonton, 1985), p. 189—199.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 224.

⁶⁶ Див. докладніше: David Saunders, *The Ukrainian Impact on Russian Culture*, p. 224—230.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 227.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — С. 132 (додаток 1).

⁷⁰ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 47.

⁷¹ Там само. — С. 54.

⁷² *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. — К., 1883—1889.

⁷³ Див.: Serhii Plokhy, *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine* (Oxford, 2001), p. 100—145.

⁷⁴ Hryhorij Hrabianka's 'The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj' [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, v. IX] (Cambridge, MA, 1990), p. 300—307.

⁷⁵ *Дневник генерального подскарбня Якова Марковича (1717—1767 гг.)*, под ред. Ал. Лазаревского. Ч. 1 (1717—1725 гг.). — К., 1893. — С. 241.

⁷⁶ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 62—127.

⁷⁷ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 128.

⁷⁸ Докладніше про “Історію русів” див.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 128—200.

⁷⁹ *История русов или Малой России, сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского.* — М., 1846 (окремий відбиток із Чтений в Обществе истории и древностей российских).

⁸⁰ Докладніше про “Історію русів” див.: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії. — С. 209—244.

⁸¹ *Батыйш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения Гетманства. — СПб., К., Харьков, 1903.

⁸² *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855 гг. — К., 1904. — С. 127 (окрема відбитка із Киевской старины).

⁸³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 18. Про те ж саме писав 1823 р. Глаголев: “Благочестие и набожность, которой русский народ велик и могущественен, принадлежит к отличительным чертам его. Прошло тысячелетие и, несмотря на пленение Батыево и Польское, он не забыл своего Иерусалима, которым воссиял свет откровения в России”.

⁸⁴ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева // *Киевская старина.* — 1887. — № 2. — С. 305.

- ⁸⁵ *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855 гг. — С. 127.
- ⁸⁶ Русский архив. — 1878. — № 3.
- ⁸⁷ Русская старина. — Т. 8. — 1873, ноябрь. — С. 671—672.
- ⁸⁸ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785—1789). — СПб., 1865. — С. 153.
- ^{89–90} *Сапожников.* К истории Золотых ворот // Киевская старина. — 1886. — № 5. — С. 163—168.
- ⁹¹ Путешествие высокопреосвященного Платона, митрополита московского, в Киев и по другим российским городам в 1804 г. *Снегирев И.М.* Жизнь московского митрополита Платона. — М., 1856. — Прилож. С. 37.
- ⁹² *Иконников В.С.* Киев в 1654—1855 гг. — С. 132.
- ⁹³ Цит. за: David Saunders, Ukrainian Impact on Russian Culture, p. 205.
- ⁹⁴ Див.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. — Т. 1, кн. 1. — К., 1891. — С. 136.
- ⁹⁵ Витяги із листування опубліковано Іконниковим. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. — Т. 1, кн. 1. — С. 185—191.
- ⁹⁶ Переписка государственного канцлера графа Н. П. Румянцева с московскими учеными. ЧОИДР. — Кн. 1. — М., 1882. — С. 191—192.
- ⁹⁷ *Ананьсва Т.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820—1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000 освячення. — К., 1996. — С. 15—23.
- ⁹⁸ Там само. — С. 20—21.
- ⁹⁹ Письма о Киеве, соч. М. А. Максимовича. — М., 1869. — С. 56—58.
- ¹⁰⁰ Див., однак, короткі, але вдумливі зауваження О. І. Міллера (*Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000). Тут і далі посилатимуся на авторську версію книжки, вміщену на сайті “Empires; Comparative History” <http://www.empires.ru/publications/books/id/433335.html>
- ¹⁰¹ Такий огляд Грушевський вмістив як спеціальний апендикс до першого тому “Історії України-Русі”, див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. — Т. 1. — С. 551—556. Утім, сюжету “запустіння” Приндіпров’я історик присвятив досить місця ще у своїй медальній роботі, так що можна розглядати його погляди як продовження ідей вчителя — В. Б. Антоновича (див.: *Грушевський М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 427—443).
- ¹⁰² Як це стає ясно із циркуляру, розісланого по свіжих слідах С. С. Уваровим (див.: David Saunders, The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850 (Edmonton, 1985), p. 233—234. Див., однак, протилежну інтерпретацію офіційної реакції: *Миллер А. И.* “Украинский вопрос”... — Глава 1.
- ¹⁰³ Иван Михайлович Снегирев и дневник его воспоминаний. — СПб., 1871. — С. 112. Одна з перших ініціатив Уварова на посаді міністра народної освіти полягала в організації при Дерптському університеті щомісячного видання *Dopater Jahrbcher fRr Literatur, Statistik und Kunst besonders Russlands*. Попередник Уварова князь Лівен, який, треба гадати, також мусив відчувати проблеми із російською вимовою, так закінчив свою промову до професорів Московського університету 1828 р.: «Я русский и вы русские!»
- ¹⁰⁴ Переписка государственного канцлера графа Н. П. Румянцева с московскими учеными, с предисл., примеч. и указат. Е. В. Барсова. ЧОИДР. — Кн. 1. — М., 1882. — С. II.
- ¹⁰⁵ Цит. за: *Миллер А. И.* Украинский вопрос... — Глава 2. Роз’яснення Муханова були спровоковані сумнівами цензора В. Бекетова з приводу Кулішевої “Хмельниччини”. Бекетов звернувся до Головного управління із запитом: “Может ли вообще быть допущена история Малороссии, в чем как бы высказывается самостоятельность этого края?” і одержав вищенаведену відповідь.
- ¹⁰⁶ Из дневника, веденного Ю. Ф. Самариним в Киеве, в 1850 году // Русский Архив. — 1877. — № 6. — С. 232. Цит. за: *Миллер А. И.* Украинский вопрос... — Глава 1.

¹⁰⁷ Після повстання 1830—1831 рр. уряд починає вживати енергійних заходів (зокрема, ліквідовуючи польську систему освіти й замінюючи її мережею російських закладів), спрямованих на підірив польської ідентичності краю. Проте, як зазначає Даниель Бовуа, успіх цих рішучих і зовні ефективних заходів на 1840-ві рр. все ще був доволі сумнівним, лише частково сприяючи інтеграції поляків в російське суспільство (див.: *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). — К., 1996. — С. 276—293). Все, що точиться в цей час на Правобережжі, відбувається між поляками та російською адміністрацією. Українці не потрапляють до картини навіть спорадично.

¹⁰⁸ *Миллер А.И.* Украинский вопрос... — Глава 2.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. — Глава 5.